

УДК 378.016:811.161.2'366:[373.3.091.12.011.3-051

РОБОТА НАД ЗНАЧЕННЄВИМИ ЧАСТИНАМИ СЛОВА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Власенко Л.Г., Райська Л.Г.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

У статті розглядаються особливості роботи над значеннєвими частинами слова, що є важливою складовою професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Акцентується увага на доцільності використання тих чи інших словотвірних засобів у певному контексті. Подається типологія вправ для поглиблення теоретичних знань з розділів «Морфеміка», «Словотвір» з орієнтацією на розвиток мовлення.

Ключові слова: значеннєва частина слова, морфема, корінь слова, афікс, префікс, суфікс, морфемна і словотвірна структура слова, похідне слово, твірне гніздо.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається Концепцією нової української школи [1], що орієнтує на формування мовних компетентностей, на оволодіння

широким спектром мовних засобів. Наукове пізнання закономірностей морфемної і словотвірної структури слова майбутніми вчителями початкової школи є передумовою їх успішної самореалі-

зації як педагогів, мовних особистостей, здатних вільно спілкуватися державною мовою.

Аналіз досліджень і публікацій. Над проблемою вивчення складних питань морфеміки і словотвору працювало багато методистів, зокрема М. Вашуленко, Н. Воскресенська, Ф. Буслаєв, М. Львов, С. Караман, М. Пентилюк, Ф. Тихомиров, Г. Циганенко, Л. Вознюк, Л. Талаласва, Л. Чемоніна та ін.

На думку дослідників (Ф. Буслаєва, М. Львова, С. Карамана, М. Пентилюк, Ф. Тихомирова, Г. Циганенко, Л. Вознюк, Л. Талаласвої, Л. Чемоніної та ін.), збагачення словника учнів полягає не лише в його кількісному поповненні, а й у якісному вдосконаленні, а саме: в усвідомленні значення кожного слова та засвоєнні сфери вживання тих чи інших мовних засобів, зокрема словотвірних. Завдяки своєму лексичному значенню слово виступає одиницею мовлення, сполучною ланкою між мисленням і мовленням.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на численність наукових праць, присвячених досліджуваній проблемі, існують питання, які потребують розв'язання. Так, окремі аспекти розвитку мовлення учнів під час вивчення морфемної будови слова ще недостатньо висвітлено, про що свідчить і шкільна практика, яка наслідують методичну теорію і є певною мірою відображенням ступеня розв'язання тих чи інших проблем у методичці. Практика свідчить, що в системі педагогічної роботи молодих учителів розвивальний аспект у процесі вивчення словотвору молодшими школярами не завжди посідає належне місце і може перетворюватися на нецікаве і часто незрозуміле для дітей заучування мовних категорій. Тому необхідно здійснювати належну підготовку майбутніх вчителів початкової школи до роботи над морфемною і словотвірною структурою слова.

Розв'язання зазначеної проблеми забезпечить реалізацію основної мети вивчення рідної мови: розвивати мислення і мовлення учнів, сприяти усвідомленню ними словотвірної системи, виховувати любов до української мови та прищеплювати інтерес до пізнання її законів.

Мета статті – висвітлити особливості роботи над значеннєвими частинами слова в контексті професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Завдання і зміст роботи над значеннєвими частинами слова зі студентами визначається необхідністю розширення й поглиблення знань, формування навичок з цього розділу української мови: це норми словотворення; смислові, емоційно-експресивні, художньо-виражальні можливості словотворчих варіантів; їх стильова закріпленість в українській мові. Студенти повинні мати чітке уявлення про місце і роль окремих мовних одиниць у загальній системі мови, сприймати мовні факти у взаємозв'язках і взаємозумовленості. Глибоке розуміння морфемної структури слова сприяє свідомому засвоєнню правил української орфографії, адже одним з основних принципів орфографії української мови є морфологічний, суть якого зводиться до того, що значеннєві частини слова (морфемі) пишуться завжди однаково, незалежно від вимови [4, с. 3]. Ці особливості похідних слів аналізуються під час розгляду:

I. Системних зв'язків членованих і похідних слів;

II. Спільнокореневих слів як членів слова твірних гнізд;

III. Похідних слів як еквівалентів словосполучень і речень.

Охарактеризуємо ці змістові сторони роботи над значеннєвими частинами слова в аспекті розвитку мовлення [2].

I. Системні зв'язки значеннєвих частин членованих слів відображають відношення, що властиві всім словам, безвідносно до особливості їх будови у лексиці. Тут можна спостерігати такі явища як багатозначність, синонімія, антонімія, омонімія.

Багатозначність – особливість афікса мати не одне, а декілька значень. Наприклад, суфікси -к-: книжка, казка; префікс пере-: перевибори, перебудова, перевтома. Контекстуальне оточення дозволяє однозначно зрозуміти слово з багатозначним афіксом.

З багатозначністю безпосередньо пов'язана омонімія морфем: підготовка, грузинка, побігти, поспівати; солити – соління, косити – косар.

Словотвірна омонімія часто використовується для творення каламбурів, тому ознайомлення з цим явищем сприяє розвитку у студентів і учнів мовного чуття.

Словотвірна синонімія – дозволяє мовцю називати поняття одним із можливих словотвірних варіантів, залежно від сфери вживання, вибору мовця. Словотвірні синоніми відрізняються від лексичних. Це однокореневі слова, що відрізняються суфіксами і префіксами. Наприклад, гравірувальник і гравер; ходіння і ходьба; сніжний і сніговий; буровий і бурильний; боронити і боронувати; асиметричний і несиметричний; вимазати і змазати, перемазати.

Особливо широко представлені в українській мові емоційно-оцінні морфемі (син – синок – синок, книга – книжечка), пароніми (бородатий – бородастий, земний – земляний), варіанти слів (зітліти – зотліти) [3].

Широко представлені серед емоційно-оцінних і розмірних морфем антонімія, менше – мезонімія (трійчате смислове протиставлення). Наприклад: приклеїти – відклеїти, будинок – будиночок – будинице; провідник – напівпровідник – непровідник; недооцінити – оцінити – переоцінити.

II. Під словотвірним гніздом розуміється сукупність слів, що мають спільний корінь. Наприклад: сіль, солений, солонка, солонина, солити, соління, посолити, засолити, засолювати, засолка, пересолити та ін.

Словотвірні гнізда мають інколи по декілька сотень слів. Тому дуже важливо майбутнім учителям уміти визначати найтонші смислові відтінки різних споріднених слів словотвірного гнізда і навчати цього учнів.

Необхідно, щоб студенти засвоїли доцільність використання в одному реченні спільнокореневих слів, тому що інколи недоцільність використання є грубою мовленнєвою помилкою. Так, вважається можливим уживання в реченні спільнокореневих слів, якщо вони: 1) у лексико-семантичній системі сучасної мови єдині носії певних значень, тому заміна цих назв синонімами неможлива

(відвикнути – звичка, виборці – вибори, закрити – кришка); 2) входять у склад фразеологічних зворотів чи професійних висловів (і нашим і вашим, сидіти сиднем) [5].

Крім того, спільнокореневі слова можуть уживатися як стилістичний засіб з метою підкреслення, загострення думки або зображення явищ і фактів в усній народній творчості та у всіх жанрах художньої літератури. Вживання засобів словотвірної системи регулюється нормою: словотвірні можливості мовної системи мають свої закономірності, які людина, що оволодіває літературною мовою, «відчуває», відрізняє правильне від помилкового.

Виховувати таке чуття у студентів чи учнів для формування правильного мовлення неможливо без знання норм словотворення.

З іншого боку, багаті ресурси словотвірної системи дають можливість письменникам і поетам створювати індивідуальні неологізми, оказіоналізми для більш точного вираження понять з художньою метою. Спостерігаючи такі утворення, студенти повніше розуміють специфіку художнього слова.

III. Похідні слова часто співвідносяться з синтаксичними одиницями – словосполученнями, реченнями. Наприклад, синонімічність речень і складних слів дає можливість урізноманітнити вказівку на одну і ту ж ознаку (з довгими ногами – довгоногий). Значення, що передаються підрядними часу, причини у складнопідрядних реченнях може бути виражене сполученням віддієслівного іменника з іншим іменником, наприклад: Коли приходить весна, природа оживає і з приходом весни природа оживає.

Іменники з оцінною семантикою типу добряк, ловкач, бовдур, телепень, злодюга, катюга тощо найчастіше уживаються в ролі присудка, прикладки, звертання (зі значенням характеристики особи). За вживання їх у ролі підмета чи додатка необхідні займенникове оточення або контекстуальні умови: Ну ось з'явився наш телепень!

Враховуючи вищезазначені особливості використання певних словотвірних засобів, ми розробили типологію вправ для поглиблення теоретичних знань з розділів «Морфеміка», «Словотвір», набуття методичної майстерності вивчення значеннєвих частин слова в початкових класах. Вона побудована відповідно до змістового аспекту роботи над значеннєвими частинами слова з орієнтацією на розвиток мовлення. Типи цих вправ такі:

1) вправи, у яких похідне слово розглядається з погляду системних зв'язків значеннєвих частин членованих слів;

2) вправи, у яких похідне слово розглядається як член словотвірної гнізда;

3) вправи, в яких похідне слово розглядається як компонент словосполучення, речення, тексту.

Розглянемо завдання кожного типу, які пропонувалися студентам.

Завдання першого типу складалися з трьох різновидів.

I. Аналіз і групування слів за певною ознакою, за особливостями системних морфем і відношенням їм до інших однотипних значеннєвих частин слова, за стилістичним забарвленням морфем, за звичайністю – незвичайністю вживання у мовленні.

Типи запитань і завдань

1. Розділити дані слова на групи відповідно до відтінку значення, що виражається коренем, префіксом, суфіксом.

2. Розділити слова, що мають один суфікс, або префікс, або корінь, на групи відповідно до їх значення.

3. Які зі слів можна вжити для вказівки на абсолютно різні явища?

4. Яка частина слова робить слова антонімами?

5. До якого стилю належать слова з даними морфемами?

Приклади вправ

1. Якими префіксами можна виразити початок і якими – кінець дії? Які з префіксів надають дієслову урочистого емоційного забарвлення?

Дієслова: *гриміти, хвилюватися, кипіти, ненавидіти, палати.*

Префікси: *за-, воз-, від-, по-, пере-, з-.*

2. На скільки груп можна розділити емоційно оцінні іменники із цих речень?

В зоопарку всім подобається маленький ведмедик. Спостерігаючи за ним, ми згадували нашого котика, який любить ганятися за курчатами і грати з паперовим мишенятком. Із старої шапочки ми зробили йому постіль. Заховавшись у ній, він широко розкритими оченятами розглядає все навкруги.

3. Які слова вказують на середню міру ознаки?

Цікавий, цікавіший, нецікавий; добрий, недобрий, предобрий, добріший; синій, синюватий, синій-пресиній.

4. У чому відмінність слів *бородатий і бородастий, гарячий і горючий, біліти і біліти, одягати і надягати?*

5. У яких словах-синонімах синонімічні корені? Чим відрізняються ці слова?

Безмежний, нескінченний, безкінечний, безкрайній, бездомний, безпритульний, накинутися, напуститися.

6. Розподілити дані прикметники за значенням форми і стилістичним вживанням.

Круглий, круглоподібний, дуже гострий, ромбовидний.

II. Добір (конструювання) слів

Типи запитань і завдань

1. Які слова з певним значенням можуть бути утворені від поданих нижче слів (іменника, прикметника, дієслова)? Чим відрізняються утворені вами слова?

2. Замінити наведені слова (словосполучення) іншими, що виражають якесь значення.

Приклади вправ

1. Яким словом можна вказати:

а) на людину, професія якої – танці;

б) на людину, яка дуже любить танцювати?

2. Якими прикметниками можна вказати на ознаку предмета, що зовнішнім виглядом нагадує *бархат, круг, нитку?*

3. Відмітити незвичайні варіанти префіксів. Який відтінок вони надають реченням? Замінити їх на сучасні.

І швидко все світліло вкруг. Тьотя стала собирати гриби. Ти всходи на ганок.

4. Які з поданих дієслів найбільше доцільні в реченні? Чому?

Картину потрібно (вклеїти, наклеїти) в зошит. Спробуй (залізти, влізти) на це дерево.

Комар (влетів, залетів) у кімнату. Він (виходив, походив, переходив) багато доріг.

III. Складання словосполучень і речень

Основна мета цих вправ – розвиток мовленнєвої пам'яті студентів (учнів), їх мовного чуття.

Вправи цього типу розвивають увагу до значення однокореневих слів, уміння використовувати їх у текстах, уживати в усному і писемному мовленні.

I. Аналіз і групування рядів слів за значенням, за нормованістю, за функціонально-стилістичним закріпленням.

Типи запитань і завдань

1. На скільки груп можна розділити слова і за якою ознакою?

2. Яке із слів у даному списку є зайвим?

3. Які слова вжито у тексті помилково?

4. Які із слів звичайні у розмовному мовленні, а які характерні для книжних стилів?

5. Яким словом можна вказати на даний предмет, ознаку, дію чи стан?

Приклади вправ

1. Чим відрізняються слова відгук і відзив, здравиця і здравниця, адрес і адреса?

2. Які з наведених зворотів правильні, а які – помилкові?

Маслити маслом, варити варення, робити роботу, пригощати гостей, співати пісню, жарити жарке, писати письмо.

3. Вставити у прислів'я пропущені слова.

На ... і рак риба. Не вперше вовку зиму ... Старе..., а молоде ...

4. У яких реченнях однокореневі слова вживаються із зображально-виразною метою?

За річкою глухо прогрімів грім. Назустріч нам йшли гуси і гусята. Зараз приходить знову розпочинати спочатку. Горє моє, горє ренько.

5. виправити помилки в уживанні однокореневих слів, замінивши їх синонімами чи перебудувавши речення.

У місті була організована таємна організація молоді. Важко знайти людину, яка б не відчувала почуття гордості за наших героїв. Він дуже ясно пояснив нам все це. У статті наводиться невелика виписка із записки без підпису.

II. Утворення слів (з проявом різного роду обмежень у сполученні морфем).

Типи запитань і завдань

1. Які слова (основа) можуть поєднуватися з нижчезазначеними афіксами?

2. Які афікси можуть приєднуватися до наведених слів (основ)?

3. В оточенні яких префіксів і суфіксів можуть виступати зазначені корені?

Приклади вправ

1. З якими із нижченаведених префіксів може вживатися дієслово *бігти у кімнату* при іменнику з прийменником?

Префікси: *в-, за-, під-, пере-, на-, у-, через-*.

2. З якими префіксами може вживатися дієслово *колоти у сполученні слів – колоти два кубометри дров?*

Префікси: *в-, роз-, з-, на-, пере-, під-*.

3. Корені яких слів потрібно вставити замість крапок, щоб отримати нові слова? Які слова вийшли зайвими?

Під...ник, під...ик, під...ик, під...оник, під...ся, під...ка.

Слова: *береза, дорога, земля, ковдра, книга, ляц, небо, нога, сонце.*

III. Вправи, у яких похідне слово розглядається як компонент словосполучення, речення, тексту.

Такі вправи сприяють активізації уваги студентів (учнів) на смисловій і морфемній своєрідності головного (стрижневого) і залежного членів словосполучення, на використанні слів певної структури в різних синтаксичних позиціях і конструкціях.

Вони формують уміння використовувати у власному (усному і писемному) мовленні слова з певними типами морфем, розрізнати їх смислові і стилістичні особливості в різних текстах.

Висновки. Отже, значеннєві частини слова (морфеми) виконують важливу роль у номінативній та комунікативній функції мови, що необхідно враховувати у роботі над значеннєвими частинами слова в аспекті розвитку мовлення, а саме: звертати увагу на типові недоліки у вживанні багатоморфемних слів, на доцільне використання словотвірних засобів з певною стилістичною метою, що є надзвичайно важливим для формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Список літератури:

1. Концепція нової української школи [Електронний ресурс] // Освіта.УА. – Режим доступу – https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/
2. Квашук Анатолій. Будова слова в українській мові (у запитаннях та відповідях) // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 4. – С.65-68.
3. Ломакович С. В. Українська мова в схемах і таблицях: будова слова, словотвір, морфологія, синтаксис: навч. посіб. / С.В. Ломакович. – Х.: Світ дитинства, 1998. – 84 с.
4. Райська Л. Г. Морфеміка. Словотвір: Опорні конспекти: навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальностей 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта/Л. Г. Райська. – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка, 2017. – 28 с.
5. Ющук І. П. Українська мова: підр. [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / І. П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

Власенко Л.Г., Райская Л.Г.

Национальный университет «Черниговский колледж» имени Т.Г. Шевченко

РАБОТА НАД СМЫСЛОВЫМИ ЧАСТИЦАМИ СЛОВА КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности работы над смысловыми частицами слова, что является важной составляющей профессиональной подготовки будущих учителей начальной школы. Акцентируется внимание на целесообразности употребления тех или иных словообразующих частиц в определенном контексте. Рекомендуется типология упражнений для углубления теоретических знаний по разделам «Морфемика», «Словообразование» с ориентацией на развитие речи.

Ключевые слова: смысловая часть слова, морфема, корень слова, аффикс, приставка, суффикс, морфемная и словообразовательная структура слова, производное слово, словообразовательное гнездо.

Vlasenko L.H., Raiska L.H.

T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»

WORK ON THE SEMANTIC PARTS OF A WORD AS AN IMPORTANT COMPONENT OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' TRAINING

Summary

The article deals with the peculiarities of work on the semantic parts of the word, as an important component of future primary school teachers' professional training. The use of certain word-building means in the context has been emphasized. The typology of exercises to deepen theoretical knowledge from the sections «Morphemics», «Word formation» with the focus on the development of speech has been suggested.

Keywords: semantic part of the word, morpheme, root of the word, affix, prefix, suffix, morpheme and word-formation structure of the word, derivative word, family of words.